

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

Печеніна Наталя Анатоліївна

«___» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 20__ р.

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ 1937–1938 рр. НА
ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота
студента групи ІСм-22
ступінь вищої освіти Магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Кривенка Євгенія Максимовича
Керівник: доктор історичних наук,
доцент

Романець Наталя Радомирівна

Оцінка:-----

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Кривенко Євгеній Максимович розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно не містить академічного плагіату, фальсифікації та фабрикації. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із Чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Усвідомляю, що у разі виявлення порушень академічної доброчесності робота на допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Кривенко Є.М.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Структура джерельної бази.....	12
1.3. Методологія та методи дослідження.....	14
Висновки до 1 розділу.....	18
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ 1937–1938 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ.....	20
2.1. Національні операції як складова Великого терору 1937–1938 рр.....	20
2.2. Німецька операція 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині.....	24
2.3. Особливості здійснення польської операції в Дніпропетровській області..	30
2.4. Операція проти сіоністів.....	36
Висновки до 2 розділу.....	39
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ 1937–1938 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ	
3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.....	41
3.2. Методика вивчення теми «Національні операції 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині» засобами сучасної історичної освіти.....	43
Висновки до 3 розділу.....	48
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	53

ВСТУП

Актуальність теми. Україна за свою багатомісячну історію пройшла через неймовірну кількість жахливих національних катастроф і трагедій. Особливо страшним періодом вітчизняної історії були репресії, що відбувалися у 1937–1938 рр. За своїм масштабом, кількістю жертв, соціальною спрямованістю, наслідками цей період в науковій літературі отримав назву Великого терору.

Проблемі Великого терору присвячено велика кількість праць у вітчизняній та зарубіжній історіографії. На теперішній час добре досліджено та вивчено його основні причини, форми, технології впровадження, історії та соціальний склад жертв репресій, організаційні, ідеологічні, кадрові аспекти діяльності органів-виконавців та негативний вплив на суспільство. Продовжується вивчення регіональних особливостей політичних репресій. Дослідження даної проблеми мають узагальнюючий характер. Але попри наявність значного доробку вчених про причини та наслідки масових репресій у 1937–1938 рр., залишаються маловивченими етнічні та регіональні особливості боротьби сталінського режиму з так званими «соціально ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною». Кількість жертв політичних репресій і досі неможливо підрахувати. Сотні тисяч людей було розстріляно, пройшло заслання, в'язниці, табори та психіатричне лікування.

Актуальність даної теми пов'язана з тим, що в Україні на теперішній час активно триває процес «декомунізації», що дає можливість історикам використовувати у своїх дослідженнях архівні документи репресивних органів НКВС, які довгий час зберігалися під грифом «цілком таємно» і були не доступні науковцям протягом існування СРСР. Без їх ретельного дослідження побудувати об'єктивну історичну картину переслідування національних меншин, на наш погляд, неможливо.

Суспільно-політична значущість теми підсилюється ще й довготривалою війною з Росією, військовою окупацією нею частини України, проведенням репресивної політики, етнічних чисток щодо українців та національних меншин, що мешкають на цих територіях, що, безумовно, нагадує репресивну політику керівництва СРСР 1937–1938 рр.

Враховуючи вищезазначене, можемо вважати однією з актуальних проблем, що потребує об'єктивного висвітлення сьогодні – вивчення матеріалів радянських репресії проти національних меншин в Україні взагалі і Дніпропетровщині зокрема. Результати цього дослідження допоможуть розкрити причини, форми та вплив на суспільство національних операцій, що мали місце на Дніпропетровщині.

Мета магістерської роботи полягає у тому, щоб на основі опрацювання історичних джерел, досягнень та здобутків історіографії, об'єктивно, комплексно охарактеризувати причини та особливості проведення національних чисток органами НКВС на Дніпропетровщині у 1937–1938 рр. з можливістю подальшого використання опрацьованого матеріалу в шкільній історичній освіті.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити та обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- висвітлити причини проведення національних операцій під час Великого терору 1937–1938 рр.;
- охарактеризувати особливості проведення польської, німецької та операції проти сіоністів на території Дніпропетровської області;
- розробити методику використання дослідження в шкільній історичній освіті.

Об'єктом дослідження виступають національні операції як складова Великого терору 1937–1938 рр. в Україні.

Предметом дослідження є причини, особливості здійснення та наслідки національних операцій на Дніпропетровщині.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період Великого терору (липень 1937 р. – листопад 1938 р.).

Географічні межі дослідження обмежені територією Дніпропетровської області 1937–1938 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності, системності та всебічності, що забезпечують комплексний аналіз проблеми. Методологічна база дослідження складається з методів:

- загальнонаукових: аналізу, синтезу, історичного, логічного, системно-структурного;
- спеціально-історичних: історіографічних, джерелознавчих, проблемно-хронологічного, термінологічного аналізу;
- конкретно-історичних: історико-порівняльного, історико-статистичного, історико-генетичного;
- міждисциплінарних: нормативно-правового та принципу історичного антропологізму.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані в процесі реабілітації жертв сталінських репресій, проведенні «декомунізації», для написання праць з історії національних меншин, що проживали на території Дніпропетровщини та викладання спецкурсу з цієї теми, створенні методичних розробок уроків для вчителів історії, організації позакласної роботи з учнями.

Структура роботи: Кваліфікаційна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків та списку використаних

літератури і джерел. Загальний обсяг магістерської роботи – 58 сторінок, із яких 52 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Сучасна історіографія політичних репресій в Україні сталінських часів є доволі розлогою. Літературу з даної теми можна поділити на дві групи. Перша – це дослідження зарубіжних істориків, друга – дослідження українських істориків. Слід зазначити, що зарубіжні публікації почали виходити значно раніше вітчизняних у зв'язку з накладеним до 1989 р. табу на дану тему досліджень.

Однією з перших знакових публікацій західних дослідників можна вважати книгу Р. Конквеста «Великий терор: сталінські чистки 30-х рр.» [22]. Праця має тринадцять розділів, в яких на основі архівних джерел, радянських і зарубіжних публікацій та свідків очевидців розкривається перебіг чисток, їх кількісне охоплення, методика переслідувань і допитів, спрямованість та масштаб Великого терору. Слід зазначити, що на відміну від багатьох західних дослідників Р. Конквест виокремлює Україну і українців від росіян, книга має окрему «Українську главу» щодо розмаху і наслідків «Великого терору» на території УРСР.

Серед публікацій західних істориків слід звернути увагу на працю історика і радянолога Н. Верта «Терор і безлад. Сталінізм як система» [17]. Науковець висвітлює хід репресій, аналізує постанови ЦК ВКП(б) та таємні накази і директиви НКВС. Також у праці охарактеризовані репресії проти національних груп. Підсумовуючи своє дослідження, Н. Верт стверджує, що основною ціллю репересій було дисциплінувати суспільство та знищити так званих «людей минулого», що могли ідентифікувати себе за національною або будь-якою іншою ознакою.

Слід звернути увагу, що більшість західних істориків і дослідників, за невеликим виключенням, мало звертають увагу на національну складову репересій, не відрізняючи інші національності від «руських». Більшість західних

істориків вважають національні операції етничними чистками. Так німецький дослідник Марк Юнге у своїх працях «Через трупи ворогів на благо народу», «Кулацька операція» визначає соціальні, а не національні причини репресій.

Великий масив документальних та наративних публікацій українських і російських дослідників систематизовано й відображено передусім у бібліографічних покажчиках серії «Політичні репресії в Україні (1917–1980)» [34], «Репресії 20–30–40-х років і початку 50-х років на Україні» [38], «Репресії в Україні (1917–1990 рр.)» [39] та ін., виданих в Україні упродовж 1991–2011 рр. Як вже зазначалося, це пов'язано з накладеним за радянських часів табу на публікації по даній темі.

Узагальнюючі системні публікації історіографічного характеру з тематики Великого терору були підготовлені переважно протягом останніх 6–8 років. Напрацювання українських, російських і західних істориків, присвячені «Великому терору» у СРСР, у тому числі в Україні, проаналізовано в історіографічних дослідженнях Г. М. Васильчука [16], В. П. Коцура [23], а також С. І. Білокіня [13], Ю. В. Шаповала [52], О. В. Хлевнюка [45], Дж Кипа [21], З. Г. Лихолобової [25], Р. Ю. Подкура та О. С. Рубльова [33]. Тому на сьогодні проблема вивчення національних операцій Великого терору 1937–1938 років має змістовну історіографію. Науковці активно з великою зацікавленістю досліджують данну тему.

Останнім часом історіографія великого терору в Україні доповнюється працями, що досліджують репресії на місцевому, регіональному рівні. Так В. Ченцов та Д. Архирейський у статті «Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині» зазначають: «Істориками досліджено його основні причини, технологія впровадження, форми, негативний вплив на суспільство тощо. Вивчаються соціальний склад жертв репресій, організаційні, ідеологічні та структурно-кадрові аспекти діяльності органів-виконавців «Великого терору». Останнім часом дослідження даної проблеми все частіше мають узагальнюючий характер. Триває вивчення регіональних особливостей політичних репресій взагалі і «великого терору», зокрема» [49, с. 100–101].

На сьогоднішній день, починає формуватися окрема гілка історіографії, що присвячена дослідженням українських та зарубіжних істориків щодо національних операцій проти меншин під час Великого терору у СРСР включаючи УРСР. Це пов'язано з більш глибоким і детальним дослідженням репресій Великого терору та переосмислення національної складової цих подій. В Україні дослідження проведень національних операцій проти меншин органами держбезпеки СРСР розглядаються в ряді монографій та дисертацій відомих істориків, які займаються темою національних операцій в часи «Великого терору». Серед них О. Бажан «Доба великого терору в Україні» [12], В. Нікольський «Репресії органів державної безпеки проти німців України в 1937р.» [28], В. В. Ченцовта Д. Архірейський [49]. Значний внесок у вивчення репресивної проблематики внесли Ю. Шаповал [51], Н. Р. Романець [42; 43], Р. Ю. Подкур [32; 33] через глибокі історіографічні статті та монографії.

На теперішній час опубліковано значну кількість наукових праць, які розкривають сутність проведення каральних операцій проти національних меншин, що проживали на Дніпропетровщині. Серед них значний внесок зробили такі дослідники у своїх статтях: А. Голуб «Казимир Мархілевич» [19], Є. Бородін, Н.А. Печеніна «Суспільні репресії як форма сталінського терору: практика застосування у Кривому Розі» [14], О. Мельник «Репресії у Кривому Розі у світі статистики» [26].

Так в статті Н. Р. Романець «Німецька операція» 1937–1938 рр. [42]: основні етапи реалізації в Україні» описано хід, проведення та реалізації каральної операції органів НКВС проти етнічних німців, що проживали на Дніпропетровщині. На базі вивчених дослідницею сфабрикованих органами НКВС архівно-слідчих справ показані глобальні масштаби репресій, банальна жорстокість тоталітарного режиму. Більш детально досліджено «німецьке питання» у статті Н. Р. Романець «Винні у тому що ... німці.» [41]. В ній дослідниця наводить докладні статистичні данні по німецьким колоніям на Дніпропетровщині, а також надає вичерпну інформацію по заходам, вжитим НКВС при підготовці до здійснення «німецької операції»: підготовка наказової

бази для репресій, утиски німецьких колоній, перешкоджання еміграційному руху, звинувачення німців у проблемах колективізації, депортація за межі України, використання факту допомоги з Німеччини як приводу для розгортання репресій.

Ретельно дослідив репресії проти поляків на Дніпропетровщині Є. Врадій у своїй статті «Перший покараний народ» [18]. Дослідник почав з коріння польсько-українських стосунків, торкнувся історії заселення Дніпропетровщини поляками, навів вичерпні статистичні данні польського прошарку, торкнувся ролі поляків у розвитку промисловості та сільському господарстві краю, дослідив польський національний рух Дніпропетровщини. Також наведені і обґрунтовані причини початку утисків поляків з боку більшовицької влади, розкриті етапи боротьби більшовицького уряду з польськими осередками на Дніпропетровщині. Наведені приклади та надана статистика репресій серед польського населення під час проведення «польської операції».

Дослідженню «єврейського питання» на Дніпропетровщині присвятив свою статтю «Євреї Дніпропетровщини – жертви радянських політичних репресій 1920 – 1930-х рр.» В. Рибалка [40]. Дослідник, починаючи з появи євреїв на Запорізькій Січі, розкриває всі етапи заселення євреями Дніпропетровщини. Також наведені як причини розселення євреїв, так і вичерпна статистика про їхню чисельність як до приходу до влади більшовиків, так і за часів СРСР. Автором розкриті основні причини антисемітського руху, ретельно досліджені етапи проведення репресій проти євреїв, а також причини, перебіг подій та наслідки утисків на так званих сіоністів. Повністю досліджено репресії 1937–1938 рр. проти євреїв.

Загалом, зарубіжними та вітчизняними дослідниками проведена достатньо велика робота з вивчення Великого терору 1937–1938 рр. в Україні і національних операцій як його складової. Проте потребують подальшого дослідження регіональні аспекти цієї проблеми, зокрема на території Дніпропетровської області, яка в цей період була важливим індустріальним та

аграрним центром УРСР та мала багатонаціональний склад населення, що засвідчує наявність національних районів, сільрад.

1.2. Структура джерельної бази

Джерельна база мого дослідження визначена специфікою обраної теми. Враховуючи те, що проблематика каральних операцій проти національних меншин через їх репресивний характер з боку радянських спецслужб належала до тем-табу у СРСР, більшість документів, у яких містилася інформація про репресивні заходи зберігалась у державних архівах під грифом «таємно» й була тривалий час недоступною для дослідників, що унеможливило об'єктивний аналіз цього періоду.

Використані під час написання роботи джерела належить до писемних, які за формальною ознакою можемо поділити на опубліковані та неопубліковані. Опубліковані та неопубліковані джерела за принципом походження та функціональним призначенням діляться на директивні (нормативні); діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні); слідчі та судові документи кримінальних справ.

Основу мого дослідження складають опубліковані в збірниках документів джерела та неопубліковані (архівні) документи. Під час написання кваліфікаційної роботи були використані архівно-слідчі справи під грифом «таємно», що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Грунтовне дослідження цих справ дозволяє встановити спрямованість репресивної політики органів НКВС проти представників національних меншин на Дніпропетровщині в 1937–1938 роках.

Під час роботи над темою було використано дві архівні справи, які за кількістю притягнутих до кримінальної відповідальності можна поділити на одиночну – справа Є. Ф. Ланге [4] та групову – справа Лагути Я. М. та інших [3]. Аналіз матеріалів цих кримінальних справ показує, що органи НКВС обвинувачували людей тільки за національною ознакою у скоєнні кількох

злочинів одночасно, вигадували міфічну контрреволюційну, фашистську, шпигунську діяльність, швидко фальсифікували справи, за якими виносили смертні вироки.

Вважаю, що архівні джерела мають перевагу з точки зору їхньої змістовності, безпосередності та конкретики перед іншими джерелами. Їх ретельне вивчення дозволяє досліднику простежити хід процесу обвинувачення та фальсифікації слідчої справи, а також долю репресованої людини. Також переважна більшість матеріалів спецслужб мала таємний або цілком таємний характер, що зумовило їх конкретність, відвертість у висвітленні злочинної діяльності цих інституцій.

Ретельне вивчення нових джерел вимагає їх класифікації, аналізу та встановлення наукової значущості, з'ясування прямого та прихованого змісту, що іноді доволі складно, враховуючи специфічний понятійний апарат партійно-радянського діловодства.

Слід зазначити, що архівно-слідчі справи містять в собі унікальну рідкісну інформацію про особистість арештованого, проведення обшуків, систему допиту, винесення вироку, матеріали листування, різноманітні речові докази та реабілітацію засудженого. При використанні документів НКВС у дослідженні слід розуміти специфіку, яка визначалася «каральним» призначенням цих органів, що зумовлювало масштабну фальсифікацію справ з викриття «ворогів народу».

При написанні магістерської роботи також було використано збірники документів «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.» у 2 частинах [1; 2], «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена» [7; 8], «Операції органів НКВС в УРСР проти сіоністів 1937–1938 рр.» [10]. Ця група джерел є важливою для розуміння механізмів реалізації каральних операцій органів НКВС проти національних меншин, що проживали на Дніпропетровщині. Вміщені в них документи показують глобальні масштаби репресій, безпринципність та нелюдність карального апарату, банальну жорстокість тоталітарного режиму.

Одну з провідних ролей в джерельній базі посідає багатотомна серія «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена», опублікована в рамках реалізації загальнодержавної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» [7; 8]. Вона має узагальнюючий характер, поєднує наукові статті, нормативно-правові акти, архівні документи, спогади та мартиролог жертв політичних репресій в Україні. Документи розкривають інформацію про злочинну політику керівництва СРСР до громадян у різних регіонах.

Збірник «Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів 1937–1938» [10], виданий у 2021 р., був використаний для дослідження радянських репресій проти представників єврейської меншини в Україні. У виданні опубліковані процесуальні документи слідства органів НКВС, скарги на безпідставні арешти та тортури, фальсифікації протоколів неправомірних і необґрунтованих допитів сіоністів. Вищезазначений комплекс джерел висвітлює маловідомі факти масових вбивств та політичних переслідувань єврейського населення України, в період Великого терору.

Таким чином, залучення різноманітних джерел, їх зіставлення, аналіз та синтез дають змогу уникнути однобічності, упередженості, ілюстративності, описовості дослідження. Розглянуті джерела характеризуються репрезентативністю, вірогідністю й автентичністю і є достатніми для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1. 3. Метододогія та методи дослідження

Проблема вивчення репресій проти національних меншин передбачає застосування методологічних підходів відповідно до предмету, мети та завдань історичного дослідження. Для їх вирішення важливе значення мали методологічні надбання і підходи вітчизняної та зарубіжної історичної науки, що вивчали проблему тоталітаризму та репресивної політики більшовиків, досліджували феномен тоталітарних режимів. Серед сучасних концепцій

дослідження феномену тоталітарних режимів можемо виділити декілька підходів. Представниками «тоталітарної» історичної школи є Х. Арндт, К. Фрідріх, Х. Лінц, З. Бжезинський констатують, що у СРСР, починаючи з доби правління Й. Сталіна був встановлений тотальний контроль над усіма сферами життя. Для тоталітаризму характерна система тотального контролю не тільки за «ворогами» режиму, а за будь-якими проявами інакодумства, масові репресії та терор з боку силових структур.

Інший, протилежний до концепції «тоталітаризму» підхід був сформований в 1970–1980-х рр. «ревізіоністами»: Ш. Фіцпатрик, А. Гетті, Л. Віоллою, які заперечували тези про можливість абсолютного контролю влади над суспільством. «Ревізіоністи» показали, «що у сталінізмі були не лише репресії, але й позитивна соціальна політика, і що певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим» [29, с. 321].

«Останні дослідження сталінського періоду радянської історії довели потребу у синтезі «тоталітарного» і «ревізіоністського» підходів, що призвело до виникнення так званого «постревізіонізму», прибічники якого, з одного боку, продовжили «пошук причин раціональної соціальної підтримки сталінізму, розпочатий західними «ревізіоністами», з іншого боку, повернулися до тези «тоталітарної школи» про провідну роль ідеології та держави, хоча у їх розумінні ця роль не зводилася до репресій» [29, с. 323]. В цілому «постревізіоністи» вивчають роль сталінської держави у соціалістичній трансформації суспільства та вплив сталінізму на індивідуума».

Враховуючи вищевикладене, можемо зробити висновок, що саме застосування «постревізіоністського» підходу при дослідженні репресивної політики радянської влади проти національних меншин на Дніпропетровщині у 1937–1938 рр. дозволяє подолати методологічну однобічність, врахувати здобутки, як «тоталітарної», так і «ревізіоністської» концепцій, простежити у сталінському терорі «поєднання ініціативи зверху і втілення її в життя на місцях».

Комплекс використаних методів було визначено завданням та метою моєї кваліфікаційної роботи. В їх основу покладено принципи наукового пізнання: історизму, всебічності, багатofакторності, причинності та об'єктивності.

Принцип історизму вимагає від дослідника розгляду історичних фактів, подій і явищ відповідно до конкретних історичних обставин, їх тісного взаємозв'язку та взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище змушує науковця розуміти сутність та специфіку досліджуваного історичного періоду, подій та явищ у певному історичному середовищі. Застосування даного принципу передбачало дослідження каральних операцій проти національних меншин на Дніпропетровщині у контексті складних політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися в СРСР протягом 1937–1938 рр. В ході написання магістерської роботи було встановлено, що підготовка та проведення операцій проти національних меншин коригувалася Й. Сталіним та більшовицьким керівництвом СРСР, враховуючи міжнародну обстановку, що склалася навколо держави. Таким чином, теза Й. Сталіна про «вороже оточення» Радянського Союзу напередодні війни стала однією з причин етнічних чисток в країні та зокрема на Дніпропетровщині в 1937–1938 рр.

Невідемним компонентом методологічної бази магістерського дослідження став принцип всебічності, який передбачає комплексний підхід до вивчення процесів та явищ, аналіз предмета дослідження в контексті його внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків та усунення випадкових факторів. Проводячи дослідження з урахуванням вищезазначеного принципу, було встановлено, що державна політика проведення репресивних заходів тісно взаємопов'язана як із зовнішніми так і з внутрішніми факторами. Як зазначає Ю. Шаповал в статті «Україна в добу «Великого терору»: етапи, особливості, наслідки»: «Досвід України підтверджує, що, ініціюючи арешти «ворогів народу», влада, перш за все, здійснювала лінію на усунення реальних і евентуальних супротивників режиму. Саме це завдання в першу чергу вирішували співробітники органів НКВД СРСР, фальсифікуючи справи,

прагнути домогтися «успіху» за будьяку ціну. Разом з тим, це була частина стратегії планомірного знищення тих категорій населення, які вже були на обліку як ненадійні або розцінювалися владою як соціально небезпечні. З огляду на це, не можна вважати «єжовщину» проявом нерегульованого або сліпого терору. Це, однак, не виключало, і проявів локальних ініціатив, мотивованих страхом невиконання вказівок начальства, кар'єристськими міркуваннями, зокрема, прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворожим» або «шпигунськими» елементами та іншими факторами» [51, с. 99–100].

Через критичне співставлення та комплексний аналіз письмових джерел в магістерській роботі було реалізовано принцип наукової об'єктивності. Слід зазначити, що принцип об'єктивності вимагає виключення особистих симпатій та антипатій дослідника, максимальної неупередженості розгляду визначеної теми у всій її суперечливості, складності та багатогранності.

Вищезазначені принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних методів. Для досягнення поставленої мети дослідження найбільш корисними серед загальнонаукових методів виявилися методи аналізу, синтезу, історичний та логічний. Застосування історичного методу дало можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Аналіз, синтез, методи індуктивної та дедуктивної логіки, узагальнення й систематизація є незмінними складовими логічного методу під час розгляду різних груп джерел. Вони склали онтологічну, гносеологічну та доказову основу магістерської роботи та використовувались для формулювання узагальнень та обґрунтування висновків, отриманих за результатами дослідження. Системно-структурний метод надав можливість розглянути та вивчити діяльність центральних, республіканських та державних органів влади у здійсненні політики проведення масових репресій національних меншин, що проживали на Дніпропетровщині у 1937–1938 рр.

Спеціально-історичні методи використовувалися у роботі відповідно до етапів дослідження. Герменевтичний аналіз активно використовувався під час роботи з виявленими джерелами. Для ґрунтовного дослідження історіографічних джерел було залучено методологічний інструментарій історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їх фактологічну наповненість, проблемно-тематичну та концептуальну домінанту, а також правильно визначити основні етапи та особливості історіографічного процесу.

Завдяки використанню проблемно-хронологічного методу було розділено тему на декілька більш вузьких і взаємопов'язаних проблем у хронологічній та логічній послідовності, що визначені у розділах та підрозділах дослідження. Важливу роль у процесі наукового дослідження відіграли конкретно-історичні методи. Історико-порівняльний метод дозволив простежити зміну відношення до постраждалих від репресій осіб національних меншин починаючи з обвинувачення репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму до реабілітації, провести паралелі між архівно-слідчими справами, виявити особливості їх фальсифікації. Застосування історико-генетичного методу, дало змогу визначити причино-наслідкові зв'язки у репресивній політиці СРСР проти національних меншин.

Застосовані в магістерській роботі концептуальні підходи, понятійно-категоріальний апарат, принципи та методи наукового пізнання, що визначили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів, дозволили повною мірою досягти поставленої мети та виконати заявлені дослідницькі завдання.

Висновки до 1 розділу

На сьогодні є чимало праць присвячено даній тематиці. Важливим досягненням української історіографії є оприлюднення архівних та краєзнавчих матеріалів, досліджень, публікацій. Варто також відзначити й суперечливі

тенденції у вивчаємії темі. Наприклад, обмежений доступ до деяких російських архівних документів щодо діяльності НКВС, які досі лишаються під грифом «секретно». Таким чином, внаслідок проведеного аналізу історіографії проблеми встановлено, що попри наявні здобутки вітчизняних та зарубіжних дослідників різних поколінь у вивченні проблеми національних операцій НКВС 1937–1938 рр. існує наявна необхідність у здійсненні спеціального дослідження масових репресії радянської влади проти національних меншин Дніпропетровщини.

Джерельна база представлена в роботі є достатньо різноплановою та репрезентативною. Її основу складають опубліковані та неопубліковані джерела, опрацьовані автором, зокрема, архівно-слідчі справи Державного архіву Дніпропетровської області. Дослідження архівних документів у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань магістерської роботи.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності та багатофакторності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи: загальнонаукові (історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний; спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації); конкретно-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний); міждисциплінарні (принцип історичного антропологізму, нормативно-правовий). Методологія дослідження дозволяє розкрити потенціал теми та інтегрувати її в шкільну історичну освіту.

РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ 1937-1938 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

2.1. Національні операції як складова Великого терору 1937–1938 рр.

Упродовж всього часу свого правління більшовицька влада проводила репресії проти народу. Але серед репресій радянської держави особливе місце посідають репресії 1937–1938 рр., які отримали назву Великого терору завдяки масштабам, соціальній спрямованості, кількості жертв та своїм страшним руйнівними наслідкам.

На основі директиви політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» з'явився оперативний наказ за №00447 [1, с. 72–82]. Згідно з цим наказом у найближчі чотири місяці підлягали викриттю і репресуванню 269 тис. «колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». З них 76 тис. зараховувалися до першої категорії (розстріл), 193 тис. – до другої (ув'язнення в тюрмі або таборі). По Українській РСР всього мало бути викрито 28 800 «ворогів народу» [15, с. 19].

Відправною точкою та підґрунтям для Великого терору став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. [15, с. 20]. Майже всі доклади зводилися до того, що країна наповнена шпигунами і диверсантами, які проникли скрізь, навіть у вищі ешелони влади. Опозиція була звинувачена у «троцькізмі», тяжінні до «правих» та співпраці з західними розвідками. Спираючись на це, Дніпропетровський обком КП(б)У наказав членам партії максимально активізуватися у боротьбі з «ворогами народу» та якомога більше співпрацювати з органами НКВС. Таким чином, був створений безпрецедентний за своїми масштабами репресивний апарат.

Ще до розгортання масових репресій, не маючи ніяких певних свідчень, один із вищих партійних керівників України, член політбюро ЦК КП(б)У, перший

секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич заявляє на зборах обласного активу 10 лютого 1937 р. : «Треба зазначити, що в Кривому Розі після того, як ЦК стукнув за перекручування, після того, як прибрали Левітіна, люди перестали як слід шукати ворога. Раніше дещо намащували, а зараз зовсім перестали. Треба сказати, що органи НКВС в Кривому Розі надзвичайно погано працюють. Я про це говорив тов. Кривцю, а до нього тов. Соколинському, що тов. Ханін, який стоїть на чолі Криворізького НКВС, надзвичайно погано працює над викриттям ворогів.

Багато ниток, ще існує. Не може бути, щоб такий запеклий ворог, як Дрейцер, не залишив по собі зв'язків.... По Дніпродзержинську всі знають, що Запоріжжя це центр німецької контрреволюційної роботи. Раніше Дніпровський завод належав польській акціонерній компанії, а коли цих поляків вибили після Жовтневої революції, вони залишили тут свої корінці. До дідька їх, і вони залишили своїх резидентів, диверсантів, шпигунів. У Дніпродзержинську з точки зору викриття справи за останні рік-півтора виглядають більш-менш благополучно, але і тут далеко не все розплутано» [15, с.19–20].

З другої половини 1937 р. по листопад 1938 р. органи НКВС активно розпочали масові репресії на території України, зокрема на Дніпропетровщині. В цей період НКВС ґрунтовно посилили слідчі дії, збільшили діапазон обвинувачень проти різних соціальних груп населення. Під ці репресії потрапили і представники національних меншин. Дослідники Д. Архирейський і В. Ченцов зазначають, що «здійснювались масові арешти представників окремих етнонаціональних груп, які мешкали на Дніпропетровщині – латишів, персів, румун, греків, японців, вірмен тощо. Найбільш масштабні акції були здійснені у липні 1937 р. проти німців, у вересні – проти поляків, які обвинувачувалися у шпигунстві, диверсіях і т. п.» [49, с. 104].

Як відомо, політичні репресії в СРСР були невід'ємною складовою становлення й функціонування командно-адміністративної системи. Особливо репресивна політика спарямовувалася проти так званих нелояльних, ворожих

націй – німців та поляків. Саме крізь призму національних операцій можна прослідкувати бачення Й. Сталіна щодо підготовки СРСР до війни.

Національні операції здійснювалися саме по лінії тих держав, що мали вороже ставлення щодо Радянського Союзу. Тому швидке знищення потенційної «п'ятої колони» розглядалося політичним керівництвом СРСР, як один з ефективних методів підготовки до Другої світової війни.

Репресії здійснювались за такими категоріями обвинувачень (специфічною мовою чекістського відомства): 1) належність до антирадянських політичних партій (сюди відносили й троцькістів); 2) належність до контрреволюційних організацій; 3) фашисти; 4) церковники-сектанти; 5) білогвардійці; 6) за національними лініями (представники різних етнонаціональних груп); 7) колишні куркулі; 8) кримінальні злочинці; 9) інший контрреволюційний елемент; 10) шпигуни; 11) зрадники Батьківщини; 12) участь у терорі; 13) диверсійна діяльність; 14) шкідництво; 15) контрреволюційна повстанська діяльність; 16) контрреволюційна або антирадянська агітація; 17) інші злочини [33, с. 152].

Для забезпечення високої ефективності репресивних заходів органи НКВС обвинувачували людей у скоєнні кількох злочинів одночасно, вигадували міфічні контрреволюційні, фашистські та шпигунські організації, швидко фальсифікували судові справи, за якими виносили масові смертні вироки.

Упродовж 1937 р. «у Дніпропетровській області було репресовано 17124 особи, що склало 10,7 % від загального числа репресованих в УРСР. Динаміка національного складу репресованих в області у 1937 р. була такою: українців було заарештовано 8053 особи (або 9,5 % від загальної кількості репресованих українців в республіці), німців – 3689 (22,6 %), поляків – 3026 (9,9 %), росіян – 880 (7,1 %), євреїв – 69 (1,7 %). За статистичними даними, за перше півріччя 1938 р. у Дніпропетровській області було заарештовано 11835 осіб, засуджено – 6996, розстріляно – 6407, тобто до в'язниць щодоби в середньому кидали 65 осіб, засуджували по 38 – 39 осіб. За національною ознакою було репресовано

українців – 5760, німців – 2648, поляків – 912, росіян – 702, болгар – 508, білорусів – 431, євреїв – 278» [49, с.106].

11 серпня 1937 р. Єжов видав наказ №00485, в якому йшлося про недостатній рівень викриття «агентурної мережи «ПОВ», а також містилася докладна інструкція щодо строків проведення операції, контингенту підозрюваних та їх кількості, рекомендованих вироків та кліше справ. Цей наказ став сигналом до «антипольської» операції розпочатої 20 червня [15, с. 20]. До наказу додався закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійно-пораженську й терористичну діяльність польської розвідки та інших націоналістичних груп в СРСР. Наказ зобов'язував місцеві органи НКВС протягом трьох місяців здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій Польської Організації Військової (ПОВ). Арешту підлягали: військовополонені, перебіжчики, політемігранти, колишні члени Польської Партії Соціалістичної (ППС) та ін

Того ж року органами держбезпеки УРСР були здійснені арешти колишніх керівників національно-культурної роботи в республіці, а також поляків, котрі обіймали відповідальні посади у державному апараті. Єжов цим не обмежився, він дав розпорядження розпочати репресії проти естонців, фінів, болгар, поляків, македонців, латишів, греків, іранців, корейців, курдів, німців, інгерманландців, харбінців, китайців та румунів – як іноземних підданих, так і громадян СРСР. Вироки у справах заарештованих по «національних лініях» виносили комісія НКВС СРСР і Прокуратура СРСР. Замість слідчих справ на розгляд направлялися списки осіб, що підлягають репресіям, в яких місцеві органи, коротко вкладали суть справи, вказували статтю, по якій проходив засуджений. Церковники, сектанти, сіоністи також стали об'єктами репресій. За цим наказом було засуджено 103 489 осіб, у тому числі до розстрілу 84 471 особа. «Велика частина німців Дніпропетровщини (близько 95 тис.) проживала в сільській місцевості на території трьох національних районів Люксембургського, Молочанського та Рот-Фронтського та 32-х національних рад. Понад 20 тис. були жителями міст області» [15, с.21].

Масові репресії було зупинено 17 листопада 1938 р. постановою Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства». Вище керівництво СРСР перекладало відповідальність за «порушення соціалістичної законності» під час Великого терору на структури НКВС.

Отже, якщо узагальнити дані про репресованих у Дніпропетровській області під час Великого терору, можна констатувати, що найбільш постраждалими за соціальними ознаками виявились селянство і інтелігенція, серед національних меншин – німці і поляки. Це дозволяє зробити деякі висновки щодо загальних наслідків Великого терору. По-перше, масштабні репресивні чистки 1937–1938 рр. призвели до майже цілковитого зникнення польського та німецького етнічного населення у національно-культурній сфері життя області. Так, за даними перепису населення 1926 р. німці склали 2,3% населення Дніпропетровської області, поляки 0,6%, а за переписом 1939 р лише 0,11% німців та 0,23% поляків. По-друге, змінився склад інтелігенції. На заміну її репресованим представникам прийшли більш слухняні та лояльні до радянської влади. Враховуючи припинення політики «українізації» репресивний режим не був зацікавленим у відновленні та розвитку прошарку україномовних інтелектуалів. По-третє, німецько-польський фактор мав великий вплив на господарську діяльність Дніпропетровщини. Німецькі колонії та польські господарства мали значну частку у промисловості і сільському господарстві області, а радянська влада так і не змогла знайти їм заміну. Все це у комплексі з репресіями проти україномовних селян стало також одним з істотних факторів у зміні мовного балансу в регіоні на користь російської мови [49, с.108].

2.2. Німецька операція 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині

Наймасштабнішою репресивною акцією проти німецького населення стала так звана «німецька операція» – одна з наймасовіших операцій доби «Великого терору» 1937–1938 рр. Підготовка до проведення «німецької

операції» розпочалася після лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) на якому Й.Сталін знову озвучив тезу про «вороже оточення» Радянського Союзу та необхідність боротьби з «шпигунсько-пораженчеською» і диверсійною агентурою всередині держави. Провідну роль у підготовці «німецької операції» відіграв директивний лист ГУДБ НКВС СРСР від 2 квітня 1937 р. «Про зростаючу активність німецьких розвідувальних органів і спеціальних установ фашистської партії (іноземний та зовнішньополітичний відділ «Антикомінтерн», розвідувальна Служба охоронних загонів і т. ін.) на території СРСР» і додаток до нього «Орієнтування про діяльність німецьких фашистів у СРСР». Проведення «німецької операції» санкціонував оперативний наказ НКВС № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрюються в шпигунстві проти СРСР» [41, с. 52–53].

Проте операція не обмежувалася лише «німецькими підданими». У наказі вказувалося, що «виявлених у процесі слідства німецьких агентів-шпигунів, диверсантів і терористів із числа радянських громадян, як і підданих інших держав, негайно заарештовувати, незалежно від місця їх роботи» [41, с. 53].

Згідно наказу №00439 операція була розрахована на п'ять днів, але була продовжена. Від керівників республіканських та обласних управлінь СРСР вимагали «форсувати проведення» цієї операції, а датою їх завершення визначалося 10 грудня 1937 р. 11 грудня 1937 р. термін операції було продовжено до 1 січня 1938 р., а звітність до 15 січня [41, с. 56].

У другій половині 1937 р. обласне управління НКВС визначало такі основні напрями німецького контрреволюційного підпілля на Дніпропетровщині, як:

- 1) «розпалювання націоналістичних фашистських прагнень серед німецького населення;
- 2) агітація щодо надання активної підтримки фашизму та німецький військ у період війни з Радвладою;
- 3) «фашизація німецької молоді» і «контрреволюційних елементів серед українського населення»;

- 4) шкідницька та розкладницька робота в соціалістичному господарстві села, підготовка диверсійних і терористичних актів;
- 5) активна контрреволюційна та поразницька агітація на користь фашистської Німеччини, про війну з Німеччиною, неминуче падіння Радвлади і захоплення німцями України;
- б) «активна контрреволюційна троцькістська боротьба серед учасників німецьких фашистських організацій» [41, с. 57–58].

Упродовж 1 червня – 1 грудня 1937 р. органами НКВС було ліквідовано декілька «німецьких контрреволюційних» організацій та груп, а саме: «контрреволюційна націоналістична організація» у колгоспі «Нейланд» Люксембурзького району (7 осіб); «німецька націоналістична молодіжна група» у Молочанському районі (5 осіб); «нелегальна контрреволюційна сектантська група німців-адвентистів» у Рот-Фронтівському районі (6 осіб); «контрреволюційна фашистська повстанська група» у Рот-Фронтівському районі (4 особи); «контрреволюційна фашистська група» у Фріц-Гіккерівському районі (6 осіб). Учасники молодіжного гуртка отримали різні терміни ув'язнення, інших членів організацій було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу. Органами НКВС протягом 1937 р. було заарештовано у Дніпропетровській області 3689 німців, що склало 22,7% від загальної кількості заарештованих німців в УРСР та 21,5% в області [41, с. 58].

Як зазначає у своїй статті дослідниця Н. Романець, у лютому 1938 р. починається новий етап «німецької операції», який характеризується перетворенням цієї лінії репресії на одну із провідних у Великому терорі. У період з лютого по листопад 1938 р. органами НКВС було масово сфабриковано велику кількість групових справ, згідно яких сотні етнічних німців – громадян СРСР звинувачувалися у тому, що вони нібито були завербовані до штурмових фашистських загонів у німецьких колоніях Дніпропетровської області. Ці штурмові загони у разі «оголошення війни або збройного нападу Німеччини на Радянський Союз повинні були підняти збройне повстання, у цих населених пунктах, захопити владу, органи зв'язку – телефон, телеграф, роззброїти

розташовану в районі міліцію та НКВС, знищити комуністів та радянський актив». Крім того, штурмовики нібито готувалися здійснювати диверсії у тилу Червоної армії, знищувати припаси хлібу та фуражу, руйнувати залізничні споруди, тощо [41, с. 58–59]

Прикладом такої сфабрикованої справи є справа проти Еміля Фердинандовича Ланге [4]. Є. Ф. Ланге був заарештований 31 жовтня 1937 р. за постановою Криворізького міського відділу НКВС України за звинуваченнями за статтею 54-10 ч. 2 за проведення «контрреволюційної фашистської пропаганди серед німецького населення селища Високопілья», а саме за «збирання і передачу за кордон листів і відомостей про життя німців у СРСР» [4, арк. 1]. Слід зазначити, що за ст.54-10 КК УРСР 1934 р. за пропаганду або агітацію, яка полягала в заклику до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовувалося позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців аж до розстрілу або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна із позбавленням громадянства.

Е. Ф. Ланге народився у селі Протопопівка Долинського району в 1894 р., проживав у селищі Високопілья Криворізького району, працював звичайним теслею в сільськогосподарській артільі ім. Тельмана, був безпартійним, мав нижчу освіту. В обвинувальному висновку його називають куркулем [4, арк. 16], але це не означає, що він був насправді заможною людиною. По-перше, приймати куркулів до колгоспів було суворо заборонено. І навіть, якщо вони, як вважав Й. Сталін, потрапили нелегально до складу колгоспів, їх звідти під час постійних чисток мали б вже виключити. По-друге, всіх селян, яких репресували під час Великого терору називали в сфабрикованих кримінальних справах куркулями, незалежно від їхнього реального майнового становища. Скоріше за все, Е. Ф. Ланге визначили куркулем, оскільки його батько був просвітером. Під час проведення розкуркулення у 1930–1931 рр. всіх священників різних конфесій зараховували до першої категорії куркулів.

Показово, що в біографії Е. Ф. Ланге, крім належності до родини просвітера, немає нічого антирадянського: в поліції і в білогвардійській армії не служив, до цього арешту його не репресували, кримінального минулого не мав. Сім'я складалася з жінки та двох дітей: доньки 11 років і сина 9 років [4, арк. 6].

Допит Е. Ф. Ланге проводиться лише один раз – 9 листопада 1937 р., тобто НКВС мало достатньо часу для застосування тортур і отримання зізнання, тому що той одразу погоджується з усіма обвинуваченнями. У справі зазначено: «Викривається оперативними матеріалами та документацією», проте, згідно протоколу обшуку, окрім переписки з родичами з Німеччині на 8 листах, нічого не вилучено [4, арк. 4]. У справі немає назви отруючих речовин для диверсії, не вилучено самих речовин, навіть під час допиту у Е. Ф. Ланге не питають, де він зберігає ці речовини. Ланге обвинувачено в тому, що він, «будучи непримиримим ворогом Радянської влади проводив активну шкідницьку діяльність у сільському господарстві, вів серед німців колгоспників контрреволюційну фашистську пропаганду, опошляючи керівників Комуністичної партії та Радянського Уряду, особисто був готовий до збройного виступу проти Радянської влади» [4, арк. 16]. Ведення пропагандистської діяльності завжди пов'язано зі зберіганням листівок, плакатів, літератури. Нічого такого вилучено не було, як і документів про причетність до будь яких організацій. Назви самих організацій також не вказані. Все це вказує на грубу фальсифікацію. НКВС навіть не намагається підробити докази, достатньо зізнання, вибитого тортурами.

Справа розглядалося навіть не трійкою, а у складі так званого «альбому» була спрямована на підпис Прокурору СРСР і Народному Комісару внутрішніх справ СРСР і засуджено до смертної кари [4, арк.16]. Вирок виконав комендант Криворізького міськвідділу НКВС Кульбашний, який розстріляв Е. Ф. Ланге 25 листопада 1937 р.. в присутності виконуючого обов'язки міського прокурора Камановського та начальника 3-го відділу УДБ лейтенанта державної безпеки Івашка [4, арк. 19].

В архівно-слідчій справі міститься ще одна важлива деталь. Згідно висновку від 22 березня 1957 р. факт смерті Ланге був зареєстрований у РАГСі Центрального району Кривого Рога заднім числом. На пошукове звернення сестри Ланге у 1957 р. співробітники КДБ дають пряму вказівку сфальсифікувати запис про його смерть від запалення легенів у 1942 р. у РАГСі Центрального району Кривого Рога, хоча на той час Е. Ф. Ланге був розстріляний [4, арк.20].

У справі також фігурують Лабуна та Зименс, що давали фальшиві свідчення проти Ланге, вирогідно під тиском. Нажаль їхню долю встановити не вдалося [4, арк.12].

Згідно указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років» Ланге Е.Ф було реабілітовано [4, арк. 37].

Як вважає дослідниця Н. Романець, подібні звинувачення «мали сформувати уявлення про існування на теренах Дніпропетровщини масштабного фашистського підпілля у складі «контрреволюційних німецьких націоналістичних повстанських організацій» та їхніх осередків – штурмових груп, сформованих агентами німецької розвідки, а від так довести обґрунтованість масових репресій проти етнічних німців» [41, с. 59]

Серед репресованих під час «німецької операції» виокремлювалися німецькі робітники і службовці, приводом для покарання яких стали їхні контакти із інженерно-технічним персоналом з Німеччини, що працював на підприємствах Дніпропетровщині під час проведення індустріалізації. У міру розгортання «німецької» лінії «Великого терору» працівники НКВС зарахували всіх іноземних спеціалістів до «шпигунів-диверсантів, представників німецької розвідки», а німців – громадян СРСР, які працювали з ними на підприємствах, перетворили на завербованих «агентів німецької розвідки» [41, с. 60–61]

Варто підсумувати що особливістю «німецької операції» 1938 р. була крайня жорстокість до німецьких меншин, переважна кількість з яких була засуджена до вищої міри покарання – розстрілу [42, с.104].

2.3. Особливості здійснення польської операції в Дніпропетровській області

Істотним поворотом у тиску на польські меншини став оперативний наказ № 00485 від 11 серпня 1937 р., підписаний тодішнім наркомом НКВС М.Єжовим, для якого «польська справа» стала одним із головних шляхів для кар'єрного зростання та навіть певним важелем впливу на Й.Сталіна [18, с. 103].

Наказ починався звинуваченням органів НКВС у бездіяльності та вказував на велику розгалуженість польської агентурної мережі. Також наказ містив строки проведення операції та приблизну кількість підозрюваних осіб, категорії громадян, що підлягали обов'язковому арешту. Визначалася пріоритетність у здійсненні арештів: спершу арешт вказаних категорій осіб, які працюють в органах НКВС, у Червоній Армії, на військових заводах, в оборонних цехах усіх інших заводів, а також підприємствах стратегічних галузей таких як електропостачання, газо- та нафтовидобутку. Потім, арешт усіх інших осіб, які працюють на інших підприємствах, необоронного значення, у радгоспах, колгоспах та установах. Особливо підкреслювалася необхідність арешту «спільників», на яких вказували вже арештовані. Наказ містив способи і строки покарань для певних груп осіб, а також систему звітності про хід операції.

2 жовтня 1937 року спеціальним розпорядженням М.Єжова відбулося розширення контингенту осіб, що підлягали арешту. Наказом «Про репресії дружин зрадників Батьківщини, членів право-троцькістських, шпигунсько-диверсійних організацій, які були засуджені Військовою колегією та військовими трибуналами» було поширено дію на членів сімей осіб, заарештованих відповідно до наказу №00485 [18, с. 104].

Наказ містив інструкції і про подальшу долю осіб, притягнутих до слідства. Всі заарештовані були поділені на дві категорії: перша категорія – «шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри» підлягала розстрілу, друга категорія – «менш активні» підлягала ув'язненню в тюрмах або таборах від

5 до 10 років. Повна реалізація «польської операції» повинна була зайняти не більше трьох місяців до 20 листопада 1937 р. Проте цей термін неодноразово продовжувався до 10 грудня 1937 р., до 1 січня, потім до 15 квітня і насамкінець до 1 серпня 1938 р. [18, с. 104–105]. Отже, можна сказати, що операція проти польських меншин, яку планували провести за три місяці, тривала протягом року. За підрахунками В. Іваненка, Л. Прокопенка, Р. Терещенка, на Дніпропетровщині від «польської операції» постраждало 1244 особи з числа польської громади регіону, які були засуджені до різної міри покарання. З-посеред інших національних громад за кількістю жертв поляки поступалися німцям з числа яких було репресовано 2648 осіб [20, с. 221].

Ставлення кремлівської еліти до здійснення «польської операції» може охарактеризувати реакція Й.Сталіна, який після рапорту М.Єжова про те, що протягом двадцяти днів з початку операції було заарештовано 23 216 осіб, висловився: «Дуже добре! Потрібно до кінця вичистити цей польський бруд. Давайте знищимо його остаточно в інтересах Радянського Союзу» [18, с. 105].

Прикладом абсурдності звинувачень з боку каральних органів СРСР є групова справа Я. М. Лагути, Ф. Б. Левандовського, П. Л. Бересневича, Т. Л. Завгороднього [3], яких звинуватили в розвідувальній діяльності на користь Польщі. Нібито Я. М. Лагута та його колеги організували «диверсійну» групи з метою повалення Радянської влади в Україні. За версією слідчих НКВС, Я. М. Лагута був завербований у 1933 р. представником польської розвідки Трояновским для проведення «шпигунсько-диверсійної» діяльності на території СРСР.

Показовим є склад фігурантів справи – звичайні робітники та службовці, які працювали на Криворізькому металургійному комбінаті. Наприклад, Фердинанд Бронеславович Левандовський, який народився у 1905 р. у селищі Новий Завод Київської області. За професією вантажник, за соціальним походженням селянин-середняк, освіта нижча, безпартійний, у білій армії не служив, засуджений у 1933 р. на 5 років, сім'ї не мав [3, арк. 5].

Ф. Б. Левандовського заарештовали 20 серпня 1937 р. за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі за ст. 54-6. Потім статтю змінили на 54-9 і 54-11, звинувачення звучить як учасник контрреволюційної диверсійної організації з проведенням контрреволюційної диверсійної діяльності.

Перше, що привертає увагу, це протокол обшуку, написаний олівцем. Тобто у будь який час його можна було виправити. Окрім особистих документів нічого не вилучено. Протокол обшуку написаний малограмотною людиною з безліччю помилок [3, арк.7].

Щеодного фігуранта справи – Петра Львовича Бересневича заарештовали 28 вересня 1937 р. такж за звинуваченнями у шпигунській діяльності на користь Польщі за статтею 54-6. П. Л. Бересневич народився у 1873 р. у селі Константи́нівка Київської області, за професією хлібороб, за соціальним походженням службовець, на Криворізькому металургійнолму заводі працював завідувачем складом, мав лише початкову освіту, безпартійний, в поліції, Білій армії не служив, в Червоній армії не служив, засудженим не був, нагород не мав, одружений, дітей не мав [3, арк.8]. Його протокол обшуку також написаний олівцем. Окрім особистих документів у нього нічого не вилучено [3, арк.12].

Яков Минович Лагута, народився у 1902 р. у селищі Острожок Таранівського району Житомирської області, по професії десятник земляних робіт на Криворізькому металургійному комбінаті, походив з селян-середняків, освіта нижча, безпартійний, за національністю поляк, в поліції і Білій армії не служив, на військовому обліку пербував, служив в Червоній армії з 1924 р. по 1926 р., був засуджений за контрабанду у 1928 р. на 5 років і у 1934 р. на 3 роки за нелегальний перехід кордону, нагород не мав, був одружений мав дитину [3, арк.4].

Лагуту заарештовали 8 жовтня 1937 р., звинувитиши у шпигунській діяльності на користь Польщі. Протокол обшуку написаний олівцем. Нічого, окрім особистих документів, під час обшуку не вилучено [3, арк. 3].

Останнім заарештували Терентія Леонтійовича Завгороднього 3 листопада 1937 р. вже як учасника контрреволюційної диверсійної групи,

«організованої» співробітниками НКВС. Завгородній, який народився 10 квітня 1900 р. у селі Широке Дніпропетровської області, працював на комбінаті старшим такелажником, також походив з сім'ї селянина-середняка, освіта нижча, безпартійний, за національністю українець, перебував на військовому обліку, в поліції і Білій армії не служив, в Червоній армії служив з 1920 р. по 1922 р., в 1930 р. був засуджений за участь у політичній банді селища Широкого під керівництвом Ганенка, нагород не мав, був одружений, мав сина [3, арк.13].

Протокол обшуку написан чорнилами, окрім особистих документів, нічого не вилучено [3, арк.16].

Між першим арештованим Левандовським і наступним – Бересневичем пройшло більше місяця, тобто, якби це була справжня диверсійна організація, співники мали б давно втекти у інше місце, а не чекати свого арешту. Під час обшуків не вилучено жодної одиниці зброї, жодного документу, жодної листівки, жодного матеріалу або речовини для організації акту диверсії. Важко повірити в те, що диверсійна група всього цього не мала б.

Протоколи допитів вражають своєю абсурдністю. Вони не містять жодного питання про інших співників, про способи підтримання зв'язку з польською розвідкою і самих зв'язківців, про місця переховування зброї і матеріалів для диверсій. У протоколах немає жодного питання, яке мав би задати справжній контррозвідник. Під час допитів лише один Завгородній не зізнався у своїй причетності до контрреволюційної диверсійної групи вже після першого ж запитання і то, лише тому, що його допитують у той же день після арешту і ще не встигли застосувати тортури. Також важко повірити, що людина може змінити свої показання на звичайній очній ставці.

Співробітниками НКВС усім заарештованим висунуте звинувачення у створенні контрреволюційної групи з антирадянськи налаштованого елемента для збройного виступу проти радянської влади, хоча зброї не знайдено і не вилучено. За завданням польської розвідки, без жодного підтримання зв'язку диверсійна група мала здійснити ряд диверсійних актів на Криворізькому металургійному комбінаті, без жодного матеріалу, вибухівки, схеми тощо з

метою пошкодження обладнання, труб, механізмів і т. ін. Начебто готувала у разі початку війни Польщі проти СРСР диверсійні акти на залізничних коліях шляхом їхнього розбирання і пошкодження, а також підпал центрально-матеріального складу на Криворізькому металургійному комбінаті [3, арк. 50–51].

В обвинувальний висновок, який був оформлений 3 листопада 1937 р, Я. М. Лагута обвинувачують за статтями 54-6 і 54-9, Ф. Б. Левандовського, П. Л. Бересневича, Т. Л. Завгороднього за статтями 54-9 і 54-11 в організації шпигунсько-диверсійної групи, що ставила за мету повелення радянської влади на Україні. За завданням польської розвідки ця група нібито організувала декілька диверсійних актів на Криворізькому металургійному комбінаті, а також готувала диверсійні акти на залізниці у разі війни Польщі та СРСР. Група готувала підпал складів, також набирала нові контрреволюційні групи для збройного виступу проти радянської влади [3, арк. 50–52].

Усі причетні до справи розстріляні 28 листопада 1937 р. згідно постанови протоколу № 346 Народного Комісара Внутрішніх Справ СРСР та Прокурора СРСР. Слідчі НКВС за допомогою фізичного тиску на засуджених примусили визнати свою провину та підтвердити участь інших обвинувачених у сфабрикованому злочині. У 1962 рр під час хрущовської «відлиги» справу було переглянуто, але зв'язку з польською розвідкою не виявлено. Проте реабілітовано учасників справи лише у 1999 р. [3, арк. 66].

Більшість з арештованих по соціальної чи професійної приналежності були представниками робітничих професій. Будь-які чинники привертали увагу каральної системи СРСР - соціальне походження, національна приналежність, партійна приналежність людини. Тиск вищого керівництва був невід'ємною ознакою роботи місцевих управлінь НКВС, що виражався у вимогах притягнути до відповідальності якомога збільшу кількість «антирадянського контингенту». Страх опинитися за ґратами керував багатьма керівниками місцевих управлінь НКВС, тому будь-які методи для швидкого завершення справи вважалися доцільними. Тому комплекс фізичного та морального тиску на заарештованих,

що використовували співробітники НКВС під час «польської операції», був невід'ємною частиною допитів. Московське керівництво НКВС вимагало від своїх співробітників надзвичайно високих темпів у підготовці обвинувальних матеріалів і приведення вироку у дію. Фальсифікування матеріалів слідства, недотримання процедур допиту та відвертий обман заарештованих стало основною практикою роботи каральної системи. Методи фізичного впливу, що чекісти застосовували до заарештованих, виявлялися в жорсткому катуванні людей. У Дніпродзержинському НКВС осіб, які відмовлялися визнавати свою провину у найабсурдніших звинуваченнях, піддавали системі цілодобових тортур. Після катувань підслідні погоджувалися підписувати будь-які звинувачення [18, с.106, 108]. Іноді деякі з чекістів, які славилися своєю схильністю до катувань під час слідства, самі не витримували власних звірств і ставали психічно хворими, що часто призводило до самогубств, а в кращому випадку до психічної клініки

Сам факт арешту особи органами НКВС звичайним чином відбивався на її соціальному статусі. Як тільки розпочиналося слідство, особу одразу виключали з партії, незважаючи на те що вироку ще не винесли. Обвинувачення у контрреволюційній та шпигунській наздоганяло поляків-вихідців із Дніпропетровської області і за межами неї.

Звітуючи про п'ять місяців «польської операції», управління НКВС у Дніпропетровській області 12 січня 1938 р. повідомляло в доповідній записці, що арештували 3006 осіб, з них 2125 осіб було засуджено до розстрілу, а інші 173 відправлені в табори. З них працювали у металургійної промисловості 1341 особа, в тому числі 382 перебіжчиків та 4 політемігранти; гірничорудній – 414 осіб, у тому числі 81 перебіжчиків та 34 політемігранти; в хімічній – 98 осіб у тому числі 27 перебіжчиків та 5 політемігрантів, у військовій – 64 особи в тому числі 17 перебіжчиків і 2 політемігранти; в енергетичній 53 особи, в тому числі 9 перебіжчиків і 6 політемігрантів. Під час проведення так званої «польської операції» розкрито та ліквідовано 14 диверсійно-шпигунських організацій, 39 груп та 9 резидентур [18, с.111].

Але «польська операція» стала провісником наступних трагічних випробувань які випали на долю польського народу. У 1939 р. тоталітарні режими на чолі із Гітлером і Сталіним розпалють полум'я Другої світової війни і перша країна яка стане їхньою жертвою буде Польща. Також трагічні події, які вирішували долю мільйонів поляків, Катинь, Биківня, зруйнована Варшава під час польського повстання та встановлення сталінськими методами маріонеткової Польської народної республіки вже у повоєнні часи .

2.4. Операція проти сіоністів

На початку свого існування більшовицька влада намагалася показати свою лояльність до деяких єврейських кіл, які певною мірою за політичними та ідеологічними ознаками були противниками більшовизму, це стосувалося і сіоністів. Але після громадянської війни ситуація змінилася: партійців-євреїв спіткала така ж доля, що і представників інших національностей (поляків та німців). 12 липня 1919 р. НКВС України зобов'язав відділи виконкомів на місцях негайно припинити діяльність всіх єврейських організацій і установ як ворожих радвладі [6].

Репресії проти євреїв почалися влітку 1920 р. під час боротьби більшовиків з розгалуженнями партії соціалістів-революціонерів. Слід зазначити, що до 1920 р. сіоністська партія була офіційно дозволена і зареєстрована, тому ВЧК, а потім НКВС мали списки усіх членів партії. У 1925 р. заступник голови ДПУ УСРР К.Карлсон у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу доповідав про небезпеку поширення сіоністських ідей серед євреїв. [40, с. 126]

14 червня 1937 р. було призначено нового наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, який упродовж своєї кар'єри працював в Україні. 28 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський надіслав начальникам обласних управлінь НКВС телеграму з повідомленням про арешти

«сіоністського активу» в Харкові, Києві, Дніпропетровську. Стверджувалося, що виявлені підпільні сіоністські організації здійснювали антирадянську діяльність. Нарком наказав опрацювати картотеки обліків та розробки по сіоністах і арештувати «антирадянський сіоністський актив». Під час слідства особливу увагу приділяти шпигунській діяльності, зв'язкам із «закордоном» і сіоністській висилці. Зміст телеграми був суцільною брехнею, адже після масштабних арештів другої половини 1920-х рр. жодна підпільна організація сіоністів на той час в Україні не діяла.

30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов підписав оперативний наказ № 00447 «Про операцію із репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Сіоністів арештовували на підставі наказу № 00447 як членів антирадянських партій, проте частину з них репресували як меншовиків і троцькістів [10, с. 23–24]. Паралельно з виконанням наказу № 00447, відомого як «куркульська операція»— органи держбезпеки реалізовували оперативні накази по так званим «національним лініям».

Для забезпечення тилу Червоної армії в умовах майбутньої світової війни, за задумом більшовицького керівництва, передбачалося розгорнути масові репресивні операції за для майже повного завершення ліквідації «п'ятої колони» у СРСР й. У УРСР було арештовано 159573 особи, з них засудили — 129661 особу, серед яких до розстрілу — 66591 особу і це лише за даними НКВС УРСР у 1937 р. Тобто, якщо підрахувати, то розстріляли кожного другого арештованого і засудженого. І це без урахування «випадкових» смертей під час допитів, бо ця статистика взагалі відсутня. Також дуже важко визначити, яку кількість справжніх або колишніх сіоністів арештовували упродовж 1937 р. Фонд «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР», з яким працюють дослідники цього питання, містить численні свідчення фальсифікації статистичних даних за 1937–1938 рр., або багато незрозумілих моментів у звітності обласних управлінь НКВС, тому, що так звані таблиці (бланки) зі звітністю заповнені рукописно з численими правками [10, с.24].

2 липня 1937 р. було ухвалено рішення «Про антирадянські елементи» яке зобов'язувало органи НКВС облікувати куркулів які повернулися із заслання на батьківщину та карних злочинців. «Найбільш ворожих» пропонувалось розстрілювати шляхом особливих трійок НКВС, а інших відправляти в концтабори. Тут були і справжні сіоністи, які пробували проводити хоч якусь діяльність, і члени сіоністських організацій, які відійшли від цього руху, для кого звинувачення в сіонізмі було просто приводом для арешту, оскільки це гарно відкладалось на етнічне походження. За цими ж звинуваченнями була репресована українська чекістська група на чолі з Ізраїлем Лепленським [10, с.23]

Стосовно релігії радянські органи деякий час дивилися на неї крізь пальці. Але все змінилося у 1929 р., коли радянська влада зрозуміла що релігія у різних конфесіях становить загрозу експерименту створення радянської людини. 28 березня за рішенням антирелігійної комісії в Дніпропетровську було закрито харальну синагогу і перероблено під клуб швейків. Одночасно із закриттям синагог розпочалися репресії проти рабинів . Методи ведення допитів були ті ж самі, переносити їх було важко й фізично. НКВС репресовували не лише юдеїв, але й євреїв-християн [40, с.144].

На початок лютого 1938 р. на обліку перебувало близько 54744 особи, з них 1189 сіоністів. Упродовж лютого-березня 1938 р. тривали арешти сіоністів. Задля надання більшої достовірності антирадянської діяльності заарештованих фальсифікування справ доходило до абсурдності.

Прикладом може бути справа Соломона Борисовича Рисина, 1899 р. народження, викладача фізкультури Єврейського технікуму металообробної промисловості у місті Дніпропетровську (зараз Дніпро). Під час обшуку при арешті ніяких документів і матеріалів, що вказували на причетність його до сіоністських організацій не виявлено. Обвинувачення спирається лише на участь Рисина у сіоністській організації «Цейрей-Цион» з 1917 по 1922 рр. і на те, що на нього вказали під тортурами раніш заарештовані євреї. На початку допиту Рисин заперечує свою участь у сіоністській організації, але далі зізнається в усіх

приписаних йому злочинах. Дивно, що людина може зізнатися одразу після слів; «Юфит (інший заарештований) и другие избличают вас, как участника антисоветского сионистского подполья.». Тобто, використання тортур є беззаперечним. Головне звинувачення - це антирадянські бесіди і листування з родичами у Палестині, жодної конкретної дії або вчинка не розглядається. Рисин С.Б. розстріляний 05.05.1938 р. [11, с.147–152].

Висновки до 2 розділу

Отже, можна висновувати, що проблема національних меншин завжди гостро стояла у колишньому СРСР. Увесь час свого правління більшовицька влада намагалась стерти національні ознаки, замінивши їх «радянською людиною».

Найбільшими репресіями за національною ознакою відзначилися перша половина 1937 р.: курс на зближення націй, намагання уніфікувати культурні та освітні процеси на теренах СРСР і особливо серед представників нацменшин, а з другої половини 1937 р.: впровадження курсу на «злиття націй», русифікацію. Найбільшими за чисельністю на той час на Україні були німці, поляки та євреї, тому ці національні меншини постраждали найбільш під час репресій. Основною метою проведення «німецької», «польської» та «сіоніської» операції було залякування населення і створення умов, при яких людина зреклася б своєї національності на користь «руський». Примусове переселення та розпорошення національних меншин по території СРСР під час проведення репресій, тому що не всі заарештовані були розстріляні, сприяло розриву зв'язків між людьми однієї національності, що знов посилювало русифікацію. Особливо від цього страждали німці, які звикли жити окремими колоніями і особливо ревностно зберігали свою національну самоідентифікацію. Слід зазначити, що багато родин переїжджало на нове місце з остраху бути репресованими, боячись за своє життя, і вже на новому місті міняли свою національність.

Слід зазначити, що хвиля репресій на нацменшини у різні часи прокотилася по всій території СРСР, а не тільки на Україні, так репресіям

піддавалися балкарці, калмики, карачаївці, татари, курди, греки, чеченці. Створення «радянської людини» політичне керівництво СРСР почало з малих народів щоб потім завершити українцями, білорусами тощо. На превеликий жаль, сучасна Росія продовжила цей курс просто підмінивши «радянську людину» «руською», а фатальні наслідки цієї політики ми бачимо на власні очі.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ 1937–1938 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ»

3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці

Тема національних операцій НКВС – досить складна та малодосліджена. Більшість матеріалів стосовно злочинів НКВС на території України, знаходяться в архівах Російської Федерації і досить не розсекречені. На сьогоднішній час ми маємо справу з великою фальсифікацією всього що пов'язано Великим терором, а особливо з репресіями національних меншин на території України. Найперш це стосується німців та поляків.

Прагнення школярами пізнати історію свого народу та переосмислення жахливих подій тих років дозволяють розібрати цю тему глибше виокремивши низку цікавих фактів і історичних напрацювань. Слід зазначити, що особливий інтерес у учнів викликають факти пов'язані з рідним краєм.

Тема репресій не нова для шкільної програми та є дуже важливою частиною історичної освіти. Вона допомагає учням розуміти та аналізувати події пов'язані з тоталітарним режимом Радянського Союзу, їх вплив на суспільство, політику, економіку та культуру. Також вона допомагає відтворити реальну картину подій того часу і розкрити руйнівні наслідки тоталітарного режиму та радянські злочини проти людяності.

Сучасна школа приділяє достатньо уваги темі «Великого терору». Використання архівних історичних матеріалів допомагає учням глибше зрозуміти сутність тоталітаризму та імперського бачення світу, його вплив на суспільство через конкретний історичний контекст. Метою даної теми є необхідність пам'ятати про події тих страшних часів. Глибоке розуміння важливих проблем того часу, а не лише запам'ятовування сухих фактів, є основною цінністю уроків з історії.

Провівши аналіз матеріалів щодо вивчення цієї проблеми в шкільній практиці слід сказати що на даному етапі тема про Національні операції НКВС в період «Великого терору» не інтегрована у шкільну історичну освіту для проведення окремого уроку. Варто зазначити, що по даній темі, пропонуються виховні та позакласні заходи, але кількість опублікованих сценаріїв до проведення уроків обмежена.

Вчителем Посунько Н.С. пропонується сценарій виховної години «У жорнах репресій» до Дня жертв політичних репресій в якому вшановується пам'ять жертв політичних репресій, показуються трагічні події минулого, наведено яскраві приклади документів, статистика та біографії засуджених [15].

В розробках позакласних та шкільних заходів, тема щодо репресій проти національних меншин на території України під час «Великого терору» взагалі не згадується.

На сьогоднішній день в шкільному дискурсі особливу увагу вчитель повинен звертати на декілька важливих моментів. Оскільки дана тема пов'язана з жахливими злочинами та трагедіями, які в дитячій уяві можуть перетворитися на загрозу для їхнього психологічного здоров'я, слід розглядати її з певною обережністю. Варто використовувати різноманітні джерела, такі як архівні матеріали, свідчення очевидців, відеоматеріали та фотографії. Доречно акцентувати увагу на толерантності, повазі до прав людини та запобіганню повторюванню цих страшних подій у майбутньому. Важливо під час проведення занять приділяти велику увагу критичному мисленню та всебічному аналізу подій того часу.

Вивчення питання репресій нацменшин під час «Великого терору» в сучасному шкільному процесі є важливою складовою програми з історії, оскільки ця подія залишила певний відбиток у світовій історії та мала великий вплив суспільний розвиток.

Однією з головних задач сучасної школи є розвиток різноманітних компетентностей учнів спрямований на глибоке розуміння і вивчення історії.

Проблематику вивчення теми репресій проти національних меншин важливо поєднати з історичними фактами та історіями реальних людей, стимулювати учнів до дискусій, аналізу та критичного мислення. Враховуючи сучасний підхід до вивчення історії, на уроках бажано використовувати інтерактивні методи, проектні завдання та вивчати історію з урахуванням її зв'язків з сьогоденням.

З огляду на практично-орієнтований підхід сучасної шкільної програми, вивчення питання репресій проти національних меншин треба проводити в декілька етапів:

1. Інтерактивне опрацювання матеріалу. Цей етап передбачає застосування інтерактивних методів, таких як групові дискусії та проектні завдання. Інтерактивне опрацювання матеріалу може сприяти активному залученню учнів до вивчення історії та розвитку їх критичного мислення.
2. Користування різноманітними джерелами передбачатиме залучення до вивчення архівних документів, особистих свідчень, фотографії, відеоматеріалів, що допоможе учням краще усвідомити реальність минулих подій та проаналізувати їх вплив на життя людей, дослідити долю репресованих людей.
3. Етичні аспекти вивчення теми репресій національних меншин передбачають висвітлення етнічних аспектів «Великого терору» та можуть включати дискусії про моральні дилеми.
4. Сучасна релевантність передбачає зв'язок минулих подій з сучасністю та допомагає учням розуміти, як «Великий терор», розв'язаний тоталітарною державою, впливає на сьогодення та чому вивчення цих подій є важливим для формування цінностей і громадянської свідомості.

3.2. Методика вивчення теми «Національні операції 1937-1938 рр. на Дніпропетровщині» засобами сучасної історичної освіти

В навчально-методичному посібнику «Методика викладання історії в школі» авторів О. Пометун та І. Фрейман, запропоновано корисні методичні

рекомендації та конкретні приклади використання методів на уроках історії в школі. Систематизований матеріал допомагає вчителю використовувати різні методи навчання. Але шкільні підручники з історії України обмежені стосовно об'єму викладеного матеріала, та можуть вміщати лише інформацію узагальненого характеру, надаючи перевагу статистиці арештів чи смертей, а також інформацію про найвідоміші жертви «Великого терору» [35;44]. Тому для розширення розуміння учнів варто використовувати маловідомий матеріал краєзнавчого характеру, розкриваючи ці жахливі сторінки на прикладі місцевих подій.

Дослідницько-пошукова або творча робота для учнів 10 класу в школах може бути реалізована через проведення краєзнавчих досліджень та виконання відповідних проектів.

Тема національних операцій НКВС проти національних меншин дозволяє реалізувати різні дослідницькі напрями. Також рекомендується використовувати географічні рамки уроку на конкретну територію наприклад Дніпропетровську область чи конкретний населений пункт для зручності обробки та аналізу інформації. Варто використовувати фокус на обраній території для забезпечення якісної та ефективної роботи учнів, враховуючи зацікавленість у вивченні рідного краю.

На сьогодні використання краєзнавчого матеріалу в подібній темі на уроках історії України є актуальним у виховно-політичному полі, оскільки, краєзнавчий матеріал серед засобів виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості посідає одне з важливих місць.

Саме на історико-краєзнавчому матеріалі та праці краєзнавців формувалися і формуються історичне і державне мислення, національна ідентифікація та самосвідомість майбутніх поколінь.

Використання краєзнавчих документів у вивченні теми «Національні операції 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині» зміцнює зв'язок між минулим та сьогоденням та робить навчання історії захоплюючим, що допомагає учням зрозуміти історію свого рідного краю та всієї країни.

Приклад виховного заходу з теми: «Репресії проти національних меншин 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині»:

Хід заходу.

Вчитель: «Більшовицька влада на протязі всього часу свого правління проводила безпрецедентні репресії проти власного народу. Серед репресій радянської держави особливе місце посідають репресії 1937–1938 років, які, завдяки масштабам, соціальній спрямованості, кількості жертв та своїм страшним руйнівним наслідкам, отримали назву «Великого терору». «Великий терор» – це масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута з ініціативи керівництва СРСР й особисто Йосипа Сталіна для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства.»

Ведучій: «На основі підписаного Й. Сталіним 2 липня 1937 р. рішення пленуму ЦКВКП(б) «Про боротьбу з антирадянським елементом» з'явився оперативний наказ за №00447. Згідно з цим наказом у найближчі чотири місяці підлягали викриттю і репресуванню 269 тис. «воргів народу». З них 69 тис. зараховувалися до першої категорії (розстріл), 193 тисячі до другої (ув'язнення в тюрмі або таборі) По Українській РСР всього мало бути викрито 28 800 «ворогів народу». Проте, ці цифри були набагато перевищені. Цей наказ став лише першим з низки інших документів радянської влади, спрямованих проти народу, і сьогодні ми розглянемо лише декілька з них».

Учень 1: «Наймасштабнішою репресивною акцією проти німецького населення України стала так звана «німецька операція» – одна з наймасовіших операцій доби «Великого терору» 1937–1938 рр. Підготовка до проведення «німецької операції» розпочалася також після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) на якому Й.Сталін знову озвучив тезу про «вороже оточення» Радянського Союзу та необхідність боротьби з «шпигунсько-пораженчеською» і диверсійною агентурою в середині держави. Провідну роль у підготовці «німецької операції» відіграв директивний лист ГУДБ НКВС від квітня 1937 р.

«Про зростаючу активність німецьких розвідувальних органів і спеціальних установ фашистської партії на території СРСР». Проведення «німецької операції» санкціонував оперативний наказ НКВС №00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрюються в шпигунстві проти СРСР». Упродовж 1937 – 1938 рр. органи НКВС масово фабрикували групові справи, фігурантами яких ставали десятки і навіть сотні етнічних німців – громадян СРСР, які звинувачувалися у тому, що вони нібито були членами штурмових фашистських загонів, створених у німецьких колоніях Дніпропетровської області. Варто підсумувати що особливістю «німецької операції» 1938 р. була крайня жорстокість до німецьких меншин, переважна кількість з яких була засуджена до вищої міри покарання – розстрілу. Після закінчення «німецької операції» поселення-колонії німців на Дніпропетровщині зникли. За останніми підрахунками на території області було репресовано близько 3459 осіб, з них розстріляно 2648 осіб».

Ведучий: «Завдяки зняттю грифу таємності з багатьох документів, ми можемо на власні очі побачити всю жорстокість наказів верхівки комуністичної партії, грубу фальсифікацію та абсурдність звинувачень карних справ».

Демонстрація презентації на основі фотокопій фальсифікованих справ, документів і фото стосовно «німецької операції».

Учень 2: «Кардинальним поворотом у масовому тиску на польські меншини став оперативний наказ № 00485 підписаний тодішнім наркомом НКВС М.Єжовим, для якого «польська справа» стала одним із головних шляхів для власного кар'єрного зростання та навіть певним важелем впливу на Й.Сталіна. Наказ містив строки проведення операції та приблизну кількість підозрюваних осіб, категорії громадян, що підлягали обов'язковому арешту, а також способи і строки покарань для певних груп осіб і систему звітності про хід операції. Своєрідне розширення контингенту осіб, які підлягали арешту, відбулося 2 жовтня 1937 року., коли М.Єжов спеціальним розпорядженням поширив на членів сімей осіб, заарештованих відповідно до наказу №00485, свій наказ «Про репресії дружин зрадників Батьківщини, членів право-

троцькістських, шпигунсько-диверсійних організацій, які були засуджені Військовою колегією та військовими трибуналами». Звітуючи про п'ять місяців «польської операції» управління НКВС у Дніпропетровській області 12 січня 1938 р. повідомляло в доповідній записці що у процесі операцій арешту 3006 осіб з них 2125 осіб було засуджено до розстрілу а інші 173 відправлені в табори. З-посеред інших національних громад за кількістю жертв поляки поступалися лише німцям».

Ведучий: «Як і в випадку з «німецькою операцією», «польська справа» також має велику кількість документів, з яких ми можемо пересвідчитись у злочинах комуністичної партії проти власного народу».

Демонстрація презентації на основі фотокопій фальсифікованих справ, документів і фото стосовно «польської справи».

Учень 3: «На початку свого існування більшовицька влада намагалася показати свою лояльність до деяких єврейських кіл, які певною мірою за політичними та ідеологічними ознаками були противниками більшовизму, це стосувалося і сіоністів. Але після громадянської війни ситуація змінилася партійців-євреїв спіткала така ж доля, що і представників інших національностей. Репресії проти євреїв почалися влітку 1920 р. під час боротьби більшовиків з розгалуженнями партії соціалістів-революціонерів. До 1920 р. сіоністська партія була офіційно дозволена у СРСР і НКВС мала в себе списки всіх членів партії, що значно полегшило проведення репресивних заходів. У 1925 р. заступник голови ДПУ УСРР К.Карлсон у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу доповідав про небезпеку поширення сіоністських ідей серед євреїв. 30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР Микола Єжов підписав оперативний наказ № 00447 «Про операцію із репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Сіоністів арештовували на підставі цього наказу як членів антирадянських партій, проте частину з них репресували як меншовиків і троцькістів. За даними НКВС УРСР у 1937 р. у республіці арештували 159573 особи, з них засудили 129661 особу, серед яких до розстрілу – 66591 особу.»

Ведучий: «Проблема національних меншин завжди гостро стояла у колишньому СРСР. Увесь час свого правління більшовицька влада намагалась стерти національні ознаки, замінивши їх «радянською людиною». Основною метою проведення «німецької», «польської» та «сіоніської» операції було залякування населення і створення умов, при яких людина зреклася б своєї національності на користь «руський». Примусове переселення та розпорошення національних меншин по території СРСР під час проведення репресій, тому що не всі заарештовані були розстріляні, сприяло розриву зв'язків між людьми однієї національності, що знов посилювало русифікацію. Хвиля репресій на нацменшини у різні часи прокотилася по всій території СРСР, а не тільки на Україні, так репресіям піддавалися балкарці, калмики, карачаївці, татари, курди, греки, чеченці. Створення «радянської людини» політичне керівництво СРСР почало з малих народів щоб потім завершити українцями, білорусами тощо. На превеликий жаль, сучасна Росія продовжила цей курс просто підмінивши «радянську людину» «руською», а фатальні наслідки цієї політики ми бачимо на власні очі.»

Цей виховний захід допоможе учням глибше зрозуміти історичний контекст і долю Дніпропетровщини під час Великого терору 1937–1938 рр, коли більшовицьке керівництво на чолі з Й.Сталіним розпочали масові етнічні чистки проти національних меншин. Дуже важливо не забувати страшні події, що відбувалися в той час, для профілактики запобігання подібного жахіття у майбутньому людства.

Висновки до 3 розділу

Сучасна українська школа забезпечена актуальною програмою та новими підручниками з історії України в яких злочини більшовицького режиму не замовчуються, як раніше. На разі дана тема недостатньо адаптована для проведення учнівських досліджень, виховних та позакласних заходів через брак часу, відведеного для вивчення історії України. Особливо це стосується

поглибленого вивчення саме місцевого перебігу подій репресій проти національних меншин на рівні села чи міста. Тому даний навчально-методичний комплекс доцільно використовувати у позакласних або факультативних заходах вивчення історії України.

Якщо ж говорити про методичну проблему дослідження, то вона полягає в тому, що дана тематика недостатньо адаптована для проведення учнівських досліджень, виховних та позакласних заходів через відсутність доступу до архівної документації, статистичних даних, тощо, які стосуються репресій під час національних операцій НКВС на рівні школи. Навіть якщо це стосується місцевого архіву. Також слід розуміти недостатній рівень історичної освіти школярів для правильного самостійного опрацювання досліджень професійних істориків з данної теми.

Слід відзначити, що тема «Національних операцій НКВС» є дуже важливою для формування світогляду українця, чиїх сусідів (поляків, німців, євреїв) параноїдальна радянська влада під гаслами соціалізму та класової боротьби масово винищувала і створювала простір для майбутнього «руського міра». Сучасна молодь повинна розуміти хто є Й. Сталін та його антидемократичний режим пов'язаний з епохою його правління.

ВИСНОВКИ

В результаті виконання магістерської роботи з теми «Національні операції 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині» в шкільному курсі історії було зроблено:

Проаналізовано історіографічну та джерельну базу дослідження. Під час аналізу було опрацьовано значну кількість досліджень, бібліографічні та історіографічні праці, присвячених темі національних операцій. Слід відзначити, що на теперішній час велике досягнення історіографії по історичному періоду Великого терору, який включає національні операції 1937 – 1938 рр., є оприлюднення великої кількості раніше прихованих документів. Це дає значно більший простір для проведення досліджень з даної теми. Існують, звісно, й певні проблеми і прогалини у напрямках досліджень, в самих дослідженнях і в доступі до матеріалів для досліджень. На мій суб'єктивний погляд, серед напрямків досліджень панують узагальнення, за невеликим виключенням, вони охоплюють великі географічні простори, найменша це область, і майже відсутні в межах району чи міста. При виконанні магістерської роботи я також зіткнувся з великими розбіжностями у статистичних даних по кількості репресованих у різних авторів.

Джерельна база представлена в роботі є достатньо різноплановою та репрезентативною. Її основу складають опубліковані та неопубліковані джерела, опрацьовані автором, зокрема, архівно-слідчі справи Державного архіву Дніпропетровської області. Дослідження архівних документів у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань магістерської роботи.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності та багатофакторності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи: загальнонаукові (історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний; спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації); конкретно-історичні (історико-

порівняльний та історико-генетичний); міждисциплінарні (принцип історичного антропологізму, нормативно-правовий). Методологія дослідження дозволяє розкрити потенціал теми та інтегрувати її в шкільну історичну освіту.

За допомогою документальних свідчень і їх інтерпретації в контексті обраного погляду на епоху Великого терору і зокрема національні операції 1937 – 1938 рр. було досліджено методи, стратегію та дії співробітників НКВС, способи і тенденції ведення карних справ репресованих під час проведення масових каральних операцій проти національних меншин. Досліджена стратегія проведення національних операцій за допомогою застосування заборонених методів ведення слідства та фальсифікації справ.

Дослідження карних справ на репресованих дозволяє не тільки зрозуміти механізм фальсифікації, а й скласти образ типового слідчого. Велика кількість граматичних помилок, виправлень, ведення документації олівцем, що давало простір для фальсифікацій, відсутність серед вилученого грошей – присутні у всіх досліджених справах. Це дозволяє охарактеризувати нижчу ланку співробітників НКВС, зрозуміти поведінку місцевого та регіонального керівництва НКВС під час репресій проти меншин під час проведення національних операцій на Дніпропетровщині. Матеріали карних справ жодного разу не фіксують будь-які фізичні докази звинувачень і базуються лише на власному зізнанні арештованого. Структура усіх карних справ є типовою, це вказує на те, що керівники які здійснювали безпосереднє управління процесами, спрямовували їх, інтерпретували накази головного керівництва, внаслідок чого було знищено надзвичайно велика кількість меншин, що проживали на території Дніпропетровщини. Досліджено фальсифікацію справ у системному винищенні певних категорій населення, яке дійсно вказує на відверто шовіністичну сутність більшовицького режиму.

Було розроблено методіку використання дослідження в шкільній історичній освіті. Методична проблема використання архівних справ та джерельної бази проведення «Національних операцій» не є достатньо вивченою в шкільній практиці. В магістерській роботі показано методичну проблему,

спосіб її вирішення шляхом створення навчально-методичного комплексу та власних розробок, що є важливим внеском у підготовку вчителів і формування свідомості учнів. Розробка такого комплексу, який приведений в магістерській роботі може стати допоміжним інструментом для вчителів у викладанні історії, зокрема, теми про проведення національних операцій 1937–1938 рр.

Таким чином, мета магістерської роботи була досягнена, а відповідні завдання виконано.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. I. 614 с.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. II. 598 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-6478. Управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області, м.Дніпропетровськ. 1920–1999 рр. Оп. 2. Спр. Арх. 4609. Справа Лагути Я. М. та ін. 148 арк.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-6478. Управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області, м.Дніпропетровськ. 1920–1999 рр. Оп. 2. Спр. 9694. Справа Ланге Е. Ф. 37арк.
5. Доклад И. В. Сталина на февральско-мартовсом пленуме ЦК ВКП(б). URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/61002> (дата звернення 15.09.2024)
6. Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919–1926 гг. URL: <https://books.google.com.ua/books/about> (дата звернення 16.09.2024)
7. Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: зб. статей та документів: у 5 т. Дніпро: Дніпропетровська область редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит». Т. 3: Голгофа Дніпровського металургійного заводу /уклад.: О. Ю. Слонєвський, Г. К.Терещенко. 2015. 216 с.
8. Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: зб. статей та документів: у 5 т. Дніпро: Науково-ред. центр Дніпропетровської обл. редколегії по підгот. й вид. тем. серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит». Т. 5: Криворіжжя у теренах політичних репресій / уклад.: Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко та ін. 2017. 220 с.
9. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 5–9 та 10-11 класи» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року №698).

10. Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів. 1937–1938 / Авторі-упорядники: В. Васильєв, Р. Поджур, А. Когут. Київ, 2021. 864 с.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти».
12. Бажан О. Доба великого терору в Україні: механізм реалізації. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 2. С. 116–129.
13. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Київ, 1999. 446 с.
14. Бородін Є. І., Іваненко В. В., Прокопенко Л. Л., Дояр Л. В., Печеніна Н.А., Фінічева В. А. Суспільні репресії як форма сталінського терору: проактика застосування у Кривому Розі. *Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена*: зб. статей та документів: у 5 т. Дніпро: Науково-ред. Центр Дніпропетровської обл.. редколегії по підгот. й вид. тем. серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит». Т. 5: Криворіжжя у теренах політичних репресій/уклад.: Є. І. Бородін, В. В.Іваненко, Л. Л. Прокопенко та ін. 2017. С. 3–45.
15. Бородін Є. І., Іваненко В. В., Прокопенко Л. Л., Печеніна Н. А. Тоталітарний режим та національні меншини Придніпров'я. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад. : Є. І. Бородін, О. В. Каїнова, Ю. В.Пшеничний, Н.Р. Романець. 2017. С. 3–28.
16. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-х – 30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя, 2008. 314 с.
17. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва, 2010. 447 с.
18. Врадій Є. «Перший покараний народ»: поляки Придніпров'я під прицілом сталінських репресій. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро : Дніпропетровська обласна

редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад. : Є. І. Бородин, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н.Р. Романець. 2017. С.85–118.

19. Голуб А. Казимир Мархїлевич. *Міста і села Дніпропетровщини у вирї політичних репресій*: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017.Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад.: Є. І. Бородин, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н.Р. Романець. 2017. С. 190–193.

20. Іваненко В., Прокопенко Л., Терещенко Р. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75- річчя «Великого терору» в СРСР*: матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. К., 2013. С. 210–221.

21. Кип Дж., Литвин А. *Епоха Йосифа Сталина в России: Современная историография*. Москва, 2009. 328 с.

22. Конквест Р. *Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років*. Львів, 2009. 880 с.

23. Коцур В. П. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр. Історіографія)*. К.: Наукова думка, 1998. 506 с.

24. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату. (До 70-річчя «великого терору»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 66–76.

25. Лихолобова З. Г. *Тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні*. Донецьк, 2006. 56 с.

26. Мельник О. О. Репресії 1937–1938 рр. у Кривому Розі у світлі статистики. *Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали IV Історико-краєзнавчих читань / ред. кол.: Н. А. Печеніна (голова); А. В.Тарасов; Р.П. Шляхтич; В.А. Фінічева (упорядник)*. Кривий Ріг, 2017. С. 55–61.

27. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. Донецьк, 2003. 624 с.
28. Нікольський В. М. Репресії органів державної безпеки проти щодо німців України в 1937 р.: кількісні показники. *Вопросы германской истории: сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева.* Днепропетровск, 2001. С. 51– 62.
29. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Тогрсин». Москва, 2009. 592 с.
30. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. URL: <https://lib.memo.ru/media/book/27182.pdf> (дата звернення 16.09.2024)
31. Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР:* матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. К., 2013. С. 13–28.
32. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 369 с.
33. Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (др. пол.1980-х рр. – 1990-ті рр.). *Політичні репресії в Україні (1917– 1980 рр.):* Бібліограф. покажчик. Житомир, 2007. С. 4–35.
34. Політичні репресії в Україні (1917–1980): Бібліограф. покажчик. Житомир, 2007. 248 с.
35. Пометун О. І., Гупан Н. М.. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. К. : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
36. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К., 2006. 328 с.
37. Посунько Н. С. У жорнах репресій. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/uzhornah-rearesiy-scenariy-vihovno-godini-17673.html> (дата звернення 09.05.2023)
38. Репресії 20–30–40-х років і початку 50-х років на Україні: наук.-допом.

бібліограф. покажчик / упор. Л. Ю. Ступак, М. А. Лук'яненко, І. В. Бондаренко, І. В. Бутовська, І. В. Саєнко, Н. О. Горська; наук. консультант П. Т. Тронько. Київ, 1992. 186 с.

39. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.- упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.

40. Рибалка В. Разом з усіма. Євреї Дніпропетровщини – жертви радянських політичних репресій 1920–1930-х рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро : Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад. : Є. І. Бородін, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н. Р. Романець. 2017. С.119–154.

41. Романець Н. «Винні у тому, що...німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920 –1940 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро : Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад. : Є. І. Бородін, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н. Р. Романець. 2017. С. 29–84.

42. Романець Н. «Німецька операція» 1937–1938 рр.: основні етапи реалізації в Україні. *Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки* : матер. VIII Міжнародної науково- практичної конф., м. Миколаїв, 27–28 квітня 2018 р. Миколаїв, 2018. С. 101–104.

43. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1928–1933 рр.) у висвітленні сучасної зарубіжної історіографії. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 7. С. 124–132.

44. Струкевич О. К. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти Київ, 2018. 240 с. : іл.

45. Хлевнюк О. В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. *Историческая наука и образование на рубеже веков* / сост. А. А. Данилов. Москва, 2004. С. 431–447.
46. Хлевнюк О. В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва, 2010. 478 с.
47. Ченцов В. В. Проблема политических репрессий против немцев Украины в свете документов НКВД. *Вопросы германской истории. Немцы в Украине: матер. украино-германской научной конференции*, г. Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. Днепропетровск, 1996. С. 164–174.
48. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. М.: Готика, 1998. 208 с.
49. Ченцов В., Архірейський Д. Особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині. *З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ*. 2007. № 1. С.100–108.
50. Ченцов В. В., Романець Н. Р. Трагические судьбы (из истории репрессий против немецкого населения Украины). *Вопросы германской истории. Немцы в Украине: матер. украинско-германской научной конференции*, г. Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. Днепропетровск: ДГУ, 1996. С.175–185.
51. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ*. 2007. №1. С.76–100.
52. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка, 1993. 352 с.
53. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.